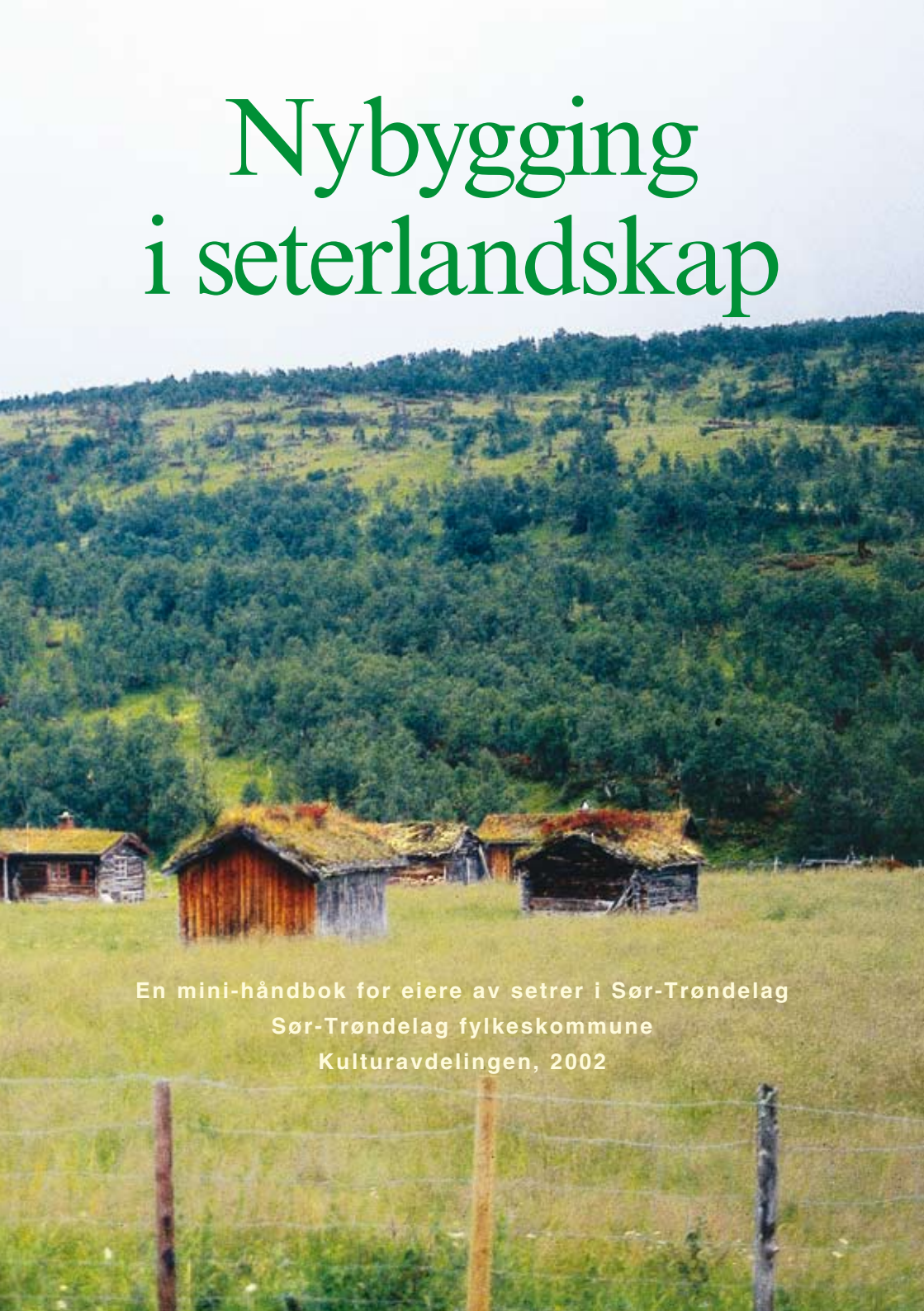


Nybygging i seterlandskap



En mini-håndbok for eiere av setrer i Sør-Trøndelag
Sør-Trøndelag fylkeskommune
Kulturavdelingen, 2002

FORORD

Denne formingsveilederen er laget ved kulturavdelingen i Sør-Trøndelag fylkeskommune, og er en videreføring av arbeidet med verneforskrifter for Forollhogna Nasjonalpark. Vi vil understreke at det er seterområdene i Midtre-Gauldal og Holtålen som ligger til grunn for de fleste av anvisningene som veilederen inneholder. For andre seterområder som skiller seg fra disse er det selvsagt riktig å følge de stedlige tradisjoner. Fotografier fra Budal er tatt av Finn Damstuen. Kulturavdelingen vil benytte anledningen til å takke alle som har bidratt med gode råd og nyttige kommentarer. Vi vil også gjøre oppmerksom på at veilederen vil bli lagt ut på fylkeskommunens hjemmeside, www.stfk.no

Gunnar Øvrelid Djup, red.

- 1 INNLEDNING**
- 2 SETERTRADISJON I SØR-TRØNDELAG**
 - 2.1 Kort historikk
 - 2.2 Fjellgård eller seter?
 - 2.3 Bakgrunn for forskjeller
 - 2.4 Bygningstyper
 - 2.5 Plassering i landskapet
 - 2.6 Tunform
 - 2.7 Seterbua
 - 2.8 Uthus
 - 2.9 Takform
 - 2.10 Konstruksjon
 - 2.11 Ytterveggsbekledning/paneltyper
 - 2.12 Vinduer, detaljer
 - 2.13 Taktekking
 - 2.14 Piper
 - 2.15 Fargesetting
- 3 NYBYGGING I SETERLANDSKAP**
 - 3.1 Målet: Et helhetlig seterlandskap
 - 3.2 Plassering
 - 3.3 Fundamentering
 - 3.4 Nybygg
 - 3.5 Tilbygg
 - 3.6 Anbefalte MaxStørrelser
 - 3.7 Materialvalg
 - 3.8 Fargebruk
 - 3.9 Detaljering
- 4 FLYTTING OG BRUKSENDRING**
 - 4.1 Flytting av bygning
 - 4.2 Bruksendring
- 5 REPARASJON OG VEDLIKEHOLD**
- 6 VEGBYGGING**
- 7 ORDFORKLARING**
- 8 LITTERATURHENVISNING**

1 INNLEDNING

Formålet med denne formingsveilederen er at den skal være et verktøy for setereiere som planlegger bygging på setra eller i nærheten av ei seter eller et setermiljø. Veilederen skal kunne benyttes både av de som driver aktiv seterdrift og de som vil bruke setra til andre ting, for eksempel til fritidsformål. Veilederen er også ment å være til nytte for kommunene.

Sett fra et bygningsvernstandpunkt tas bygningsmassen best vare på gjennom bruk av gamle byggetradisjoner innen såvel reparasjon som vedlikehold. En fortsatt bruk av området og dets ressurser er også viktig.

Seterdalene i Midtre-Gauldal og Holtålen er brukt som referanse og kildematerialet er for en stor del hentet derfra. Arbeidet med verneforskrifter i forbindelse med utredning av Forollhogna som Nasjonalpark har stått sentralt. Forollhogna ble formelt fredet i 2001.

2 SETERTRADISJON I SØR-TRØNDELAG

Det har på setrene ofte vært bebyggelse i lang tid. Enkelte steder er det spor etter bosetning fra før middelalderen, det vil si førhistorisk tid. Det gjør at dette er meget interessante områder for arkeologi.

2.1 Kort historikk

Seterdrift av et visst omfang fikk vi først rundt 1500, mest på grunn av sterk befolkningvekst (Lehn m fl 1994). Antall setrer økte deretter sterkt frem til omkring 1850. Etter dette gikk det motsatt vei. Avviklingen av setrene har siden 1850 pågått jevnt og trutt. På landsbasis er antall setre i aktiv drift redusert fra 50 000 i 1850 til 2000 i 1993 (Haug 2002). Det finnes fremdeles et stort antall bevarte seterbygninger, men mange setrer går stadig ut av bruk og preges av forfall. Foruten bygningsforfall innbefatter dette også gjengroing av beite og slåttemark.

De siste årene har vi sett en markant økning i bygging av fritidsboliger, og dette har gjort seg gjeldende også i seterområdene.

2.2 Fjellgård eller seter?

Seterbebyggelsen i Sør-Trøndelag er relativt homogen, men variasjoner finnes selvsagt. Det er heller ikke uvanlig at utgangspunktet har vært helårs gårdsdrift og at det senere har blitt seterdrift (Folden 1998, Eithun, m fl 2001), noe som kan føre til litt forvirring med hensyn til bygningsstørrelse og tunform. (Se figur 2-1.)



Figur 2-1: Resdalseter, Meldal. Fra Folden 1998.

2.3 Bakgrunn for forskjeller

Det er flere grunner til at bebyggelsen på setra skiller seg fra gårdsbebyggelsen nede i bygda. På grunn av setras sesongbetonte og spesialiserte produksjon var det andre og mer begrensede rombehov som gjorde seg gjeldende – både for oppbevaring av mat og opphold for folk og dyr. Dette gav seg utslag i at enkelte hustyper er vanligere på setra enn andre steder, og at bygningene overveiende er mindre på setra enn på gården.

Gjenbruksidéer har også vært med på å gi setra sitt særpreg.

Bygninger som var blitt for små eller for dårlige på gården, ble ofte satt opp igjen for ny bruk på setra. Seterhus kan av den grunn være svært gamle. Det finnes på setra også eksempler på eldre plantyper, som åre- eller røykovnstuer som forlengst er forsvunnet fra gårdene.

2.4 Bygningstyper

Tradisjonelle seterbygninger er seterbuer, fjøs og løer. I tillegg finnes det slåttebuer samt frittstående masstuer, møssmørbuer og kokhus, og enkelte kalvhus og staller. Det er ikke uvanlig at en del løer etterhvert er omdisponert til uthus for oppbevaring av ved og redskap.

2.5 Plassering i landskapet

De største bygningene – seterbuer og fjøs – følger i regelen terrengkotene. Inngangsdøra er plassert på den ene langveggen fordi denne veggen oftest er snøfri. Mindre hus, som løer og små masstuer, har gjerne gavlsiden mot dalbunnen med dør i gavlen.

2.6 Tunform

Setertunets organisering karakteriseres ved at bygningene har en relativt

fri plassering i forhold til hverandre. Husa er gjerne være samlet i rekke på grunn av skrånende terreng, eller langsetter veg. 4-kant tunet, som ellers har en spesiell stilling i trøndersk byggeskikk, er utypisk i setersammenheng.

2.7 Seterbua

Seterbuer er smale (sjelden over 4–5 meter), rektangulære bygninger. Noen buer kan ha kjeller under deler av seterbua eller under masstua. Den vanligste planløsningen til seterbua er bu/oppholdsrom/soverom i en ende og melkebu/masstu i den andre med skj le i mellom.

2.8 Uthus

Fjøs og løer er vanligvis enkle enetasjes bygninger med ett rom. Det finnes noen eksempler på løer med skj le. De eldste fjøs kan ha påbygd skj le og utedo. Fjøset kan også være utvidet med l e. Gj dselkjeller kan forekomme, men det vanlige er m kkglugge i gavlveggen.

Det er vanlig at løer har større taktustikk i den ene gavlen. Takutstikkene kan være lange – opp til 3 m – understøttet av stolper. Det lange utstikket gjorde det mulig å lesse høy under tak. Kortere takutstikk er også vanlig, men holdes da oppe av forlengede sidevegger (sval) eller det er kraget ut på langsida. Dette gav lagerplass for redskap eller ved, se figur 2-2.



2.9 Takform

Seterbuer og uthus har saltak. Utedoer og tilbygg til uthus kan ha pulttak. Tak har gjennomgående svært knappe utstikk (15–20 cm). Takvinkelen er bestemt ut fra forholdet mellom gavltrekantens høyde og husets bredde, et forhold som ofte er 1:5 eller 1:4.

2.10 Konstruksjon

Seterhus har tradisjonelt hatt fundament av naturstein, enten som tørrmurt grunnmur eller som novsteiner (hjørnestein). Den vanligste veggkonstruksjonen er laftet tømmer i seterbuer, fjøs, kokhus og masstuer. Seterbuskjæle, fjøsskjæle og doer er oftest i bindingsverk, mens løer kan være både av laftet tømmer og bindingsverk. Den tradisjonelle takkonstruksjonen er åstak.

2.11 Ytterveggsbekledning/Paneltyper

Det er ofte flere ulike ytterveggsbekledninger på en og samme bygning. Dette kan tyde på ulike byggetrinn, forskjellig type konstruksjon i ulike deler av huset, gjenbruk, eller at en vegg er spesielt værutsatt. Økonomiske forhold hadde også betydning, ved at materialet som var tilgjengelig til enhver tid ble brukt. Uansett type er panel stående på setra.

2.12 Vinduer, detaljer

Ofte har de eldste vinduene ramme som ikke kan åpnes. Ramme hengslet på midtpost er et alderstrekk. Detaljering av vindus- og dørørramming, vindskier etc. er overveiende enkel.

2.13 Taktekking

Det eldste, mest tradisjonelle taktekkingsmaterialet er never og torv, men korrugerte jernplater (bølgeblekk) er også utbredt. Begge taktekkingsmåtene er vanlige for såvel seterbuer som uthus. Bordtekking har trolig også vært vanlig, særlig på løer og fjøs.

2.14 Piper

Tradisjonelt har det vært vanlig med murte skorsteiner av naturstein og leire. Piper av stålrør eller betongrør kan også være relativt gamle (>50år).

2.15 Fargesetting

Både synlige tømmervegger og panelte yttervegger står mange steder ubehandlet. Panelte fjøs og løer er ofte umalt, men kan ha vært malt før, da med linoljemaling eller komposisjonsmaling.



Figur 2-3: Lengderetning følger terrengkotene. Sønnerdalen i Midtre-Gauldal.

3 NYBYGGING I SETERLANDSKAP

Setervoller kan inneholde spor etter bosetning helt tilbake til før middelalderen. Det er derfor viktig at alle tiltak i forhold til eksisterende seterbebyggelse (inklusive veger) blir varslet til kommunen og arkeologiske myndigheter i fylkeskommunen (kulturavdelingen).

3.1 Målet: Et helhetlig seterlandskap

Det er viktig at reparasjon, vedlikehold, utvidelser eller nybygging i seterområdene ikke fører til at helheten ved det eksisterende bygningsmiljøet svekkes. Ei heller at nye elementer blir innført som skiller seg sterkt fra, eller blir dominerende i forhold til den eksisterende bebyggelsen.

Byggearbeider forutsettes å følge plan- og bygningslovens bestemmelser, og arbeider som er søknadspliktige fremgår av § 93. Legg merke til at fasadeendring og bruksendring også er søknadspliktig. Viktig å merke seg er også § 74 nr 2 (skjønnhetsparagrafen);

Kommunen skal se til at ethvert arbeid som omfattes av loven, blir planlagt slik at det etter kommunens skjønn tilfredsstillende rimelige skjønnhetshensyn både i seg selv og i forhold til omgivelsene. Tiltak etter denne lov skal ha en god estetisk utforming i samsvar med tiltakets funksjon og med respekt for naturgitte og bygde omgivelse. Skjemmende farger er ikke tillatt og kan kreves endret.

3.2 Plassering

I dalterreng kreves at nybygg plasseres med møneretningen parallellt med dalretningen. Bare mindre bygninger med tilnærmet kvadratisk grunnplan får plasseres med møneretningen normalt på terrengkotene.

Ved ansamlinger av to bygninger eller flere skal det tilstrebtes en så åpen tunstruktur som mulig. Organisering i tradisjonelle rekketun er akseptabelt der dette er hensiktsmessig.

3.3 Fundamentering

Åpen pælefundamentering må unngås. Dersom støpte pilarer eller annen pælefundamentering benyttes, bør åpningene mellom pælene tettes. Forblendet skifer i betong er utradisjonelt og gir ingen estetisk gevinst, se figur 3-1. Tørrmur anbefales. Grunnmur i betong er stort sett greit, men må ikke stikke mye over terreng (helst ikke over 1/2 meter).



Figur 3-1: Forblendet skifermur passer dårlig med setertradisjonene. Budal.

3.4 Nybygg

Nybygg skal være i én etasje, med mindre tradisjoner med mer enn én etasje kan dokumenteres. Nybygg med vinkelformet grunnplan bryter sterkt med tradisjonene og må derfor unngås. Mindre utstikk ved inngang aksepteres. Hovedvolum oppføres med saltak, med orienterende takvinkel mellom 22° og 27°. Takutstikk skal være knapt både ved raft(langside) og gavl(kortende). Med knapt menes 15–20 cm.

3.5 Tilbygg

Utvidelse av eksisterende bygning skal skje i lengderetningen. Tilbygg skal ha samme bredde, takvinkel og mønehøyde som eksisterende. Mindre påbygg på uthus og nye uthus kan oppføres med pulttak. Takutstikk skal være knapt. Utvidelse av eksisterende bygning i vinkel bryter sterkt med tradisjonene i setermiljø og bør ikke forekomme.

3.6 Anbefalte MaxStørrelser (Utvendige mål)

Seterbuer: bredde 5,5 meter, mønehøyde 4,5 meter, Areal 45 kvm.

Uthus: bredde 5 meter, mønehøyde 3,5 meter, Areal 20 kvm.

Fjøs: bredde 8 meter, mønehøyde 5 meter, Areal vurderes særskilt.

3.7 Materialvalg

Så langt det er praktisk mulig brukes naturmaterialer. Med dette menes tre, naturstein, torv, never, mose etc. Unntak gjøres imidlertid for vanlig umalt bølgeblekk, som har vært brukt som taktekkingsmateriale siden 1930-tallet. Betong er et relativt ukomplisert material å benytte, men bruken må ikke være for dominant.

For driftsbygninger og uthus anbefales stående låvepanel.

For seterbuer og hytter anbefales både stående låvepanel og stående tømmermannspanel. Såkalt moderne villmarkspanel er ikke en tradisjonell paneltype, og bør derfor ikke benyttes.

3.8 Fargebruk

Ved fargesetting av ny og eksisterende bebyggelse bør man ta utgangspunkt i hva som har vært vanlig på stedet. Som hovedregel anbefales bruk av naturlige pigmenter – jordfarger som rød, okergul, brun, grønn etc. En rekke malings typer, f.eks. linoljemaling inneholder samme type pigmenter som tradisjonelt er blitt brukt. På eldre panelte bygninger som skal males, anbefales bruk av tradisjonelle malings typer som linoljemaling og komposisjonsmaling (uthusmaling).

Synlige utvendige tømmervegger bør ikke males eller beises overhodet. Heller ikke å tjærebre tømmerhus har vært vanlig i seterområder generelt, og anbefales derfor ikke. Etter få år vil sol, vær og vind gi huset det grå/solsvidde preget som man finner på eldre bygninger. Nypanelte yttervegger kan også gjerne stå ubehandlet, da dette har vært vanlig i området. Det må bemerkes at trekvaliteten da bør være god, helst utmalmet furu.

3.9 Detaljering

Når det gjelder bygningens detaljering, er det først og fremst vinduenes dimensjon og plassering i veggen, samt takutstikk som har mest å si for

bygningens uttrykk. Takutstikk på nye bygninger og tilbygg bør være knapt, både ved raft og ved gavl. Dette er et av de viktigste kjennetegn ved bygningsmiljøet i området, og bør derfor videreføres.

Vinduer bør ikke plasseres for høyt på veggen. Dette gir et bygningen et strengt og avvisende preg, samtidig som utsikten innenfra begrenses. Ved fasadeutforming av seterbuer og hytter bør man forsøke å tilstrebe de samme proporsjonene som finnes i den tradisjonelle seterbua. Vindskier, vindus- og dørromramminger bør utformes på enkel og tradisjonell måte.

4 FLYTTING OG BRUKSENDRING

I et område med mange ubenyttede bygninger, vil det være fare for at mange bygninger kan gå tapt dersom de ikke kan tilpasses ny bruk. Å gi ubenyttede bygninger som f.eks. løer, slåtdebuer og fjøs ny bruk, kan forsvares som videreføring av en lokal gjenbrukstradisjon.

En bruksendring av bygninger vil under visse vilkår kunne være akseptabelt, dersom alternativet er at bygningen går tapt på grunn av manglende vedlikehold.

En bruksendring må imidlertid skje på bygningens premisser. Den må ikke medføre inngrep som endrer bygningens ytre karakter i vesentlig grad. Husk at bruksendring er et søknadspliktig tiltak.

4.1 Flytting av bygning

Når man flytter på en bygning, vil bygningsmiljøets struktur brytes opp. I utgangspunktet bør flytting ikke aksepteres. Hvis det likevel skal skje, bør bygningen gis en tilsvarende terrengplassering og orientering som før. Flytting skal ikke medføre endring av bygningens form eller størrelse.

Før flytting skal bygningen dokumenteres ved plassering på kart, oppmåling og fotografi.

4.2 Bruksendring

Dersom man skal etterisolere tømmerbygninger, er det varmeøkonomisk mest å hente på etterisolering mot tak og under golv. Innvendig etterisolering av panelt bindingsverk kan aksepteres. Etterisolering av tømmervegger bør unngås. For å minske trekk tettes medfar og lafteknuter godt med husmose. Utvendig etterisolering bør unngås, da dette kan medføre en betydelig endring av bygningens karakter.

I tilfeller der tømmerveggen er spesielt dårlig, kan veggen kles utvendig med panel, istedetfor å lafte inn nye stokker. Dersom dårlig vegg kles er det viktig med god lufting for å unngå etablering av hussopp.

Hulltaking i eksisterende konstruksjon for innsetting av vindu i uthus som ikke har hatt vindu bør unngås. Dersom det finnes

eksisterende hull i konstruksjonen fra før – etter glugger eller små vinduer – bør disse benyttes som de er.

Dersom det settes inn ildsted, skal det benyttes pipe med lite tverrsnitt, f.eks. av stålrør, slik at pipen blir så lite dominerende som mulig for eksteriøret.

5 REPARASJON OG VEDLIKEHOLD

På bestående bygninger skal originalmateriale ikke fjernes, erstattes eller suppleres ut over strengt nødvendig vedlikehold og reparasjon. Reparasjon og utskifting av enkeltelementer gir som regel en bedre løsning enn å bygge nytt med nye og ofte mer porøse trematerialer (skurlast). Som en regel bør bygningsdeler bevares der de står. Panel repareres fremfor å skiftes. Vinduer repareres og forbedres fremfor å skiftes (eksempelvis ved innsetting av varevinduer eller koplede varevinduer). Skifer og stein gjenbrukes ved reparasjon av grunnmur og tak.



6 VEGBYGGING

Vegbygging i seterområdene er et stort dilemma for forvaltningen. Samtidig som myndigheter oppfordrer eiere av setra til drift praktiseres samtidig relativt strenge regler for trafikk til og fra. En veg er et stort inngrep og hver eneste sak har stor presedens. Det er også et politisk komplisert spørsmål. I denne sammenheng kan en bare gi det råd at spørsmålet om veg må vurderes i hvert enkelt tilfelle. Vi gjør oppmerksom på at vegbygging er søknadspliktig i henhold til plan- og bygningsloven (§ 93) og at fylkeskommunen skal ha slike planer til uttalelse.

7 ORDFORKLARING

Bindingsverk: Veggkonstruksjon utført som et rammeverk av tømmer. I setersammenheng er bindingsverk som regel skjult bak panel.

Gavl: Endevegg (kortvegg) på hus med saltak.

Komposisjonsmaling: 2 kg jernvitrol løses i 50 liter kokende vann. I denne løsningen vispes det inn 2–2,5 kg finmalt rugmel. Etter 15 minutter tilsettes under kraftig omrøring 8 kg rødt pigment. Når denne blandingen har kookt i 15 minutter er den klar til å brukes. Dette er en oppskrift fra Stora Kopparberg fra 1970. (Drange m fl 1992, s 379).

Koplet varevindu: Innvendig vindu hvor ny ramme direkte monteres på den gamle med standard koplingsbeslag. (Drange m. fl. 1992).

Låvepanel: Også kalt spaltepanel. Bordkledning med 3–5mm spalte mellom hvert bord for lufting.

Malmfuru: Tett, sakte vokst furuvirke.

Møssmørbu: Bu for lagring av ferdige seterprodukter f.eks møssmør.

Masstu: Stue for baking o.l. Kan være en egen bygning eller del av seterbu.

Pulttak: Tak med bare en skråflate, også kalt halvtak. Se øverste bygning i figur 2-3. Ofte benyttet til små tilbygg og uthus på setra eller spesielt smale bygninger i bymiljø.

Raft: Opprinnelig navnet på en kort sperrestump fra nederste takås som går gjennom ytterveggen på laftede tømmerhus og bærer takskejget. Raft brukes også om hele takfoten, altså om overgangen mellom nederste del av taket og utvendig vegg.

Saltak: Tak med fall til to sider av en bygning, vanligvis langsiden. Tradisjonelt skråtak med møneretning i husets lengderetning og hvor gavlveggene går helt opp til mønet, i motsetning til valmet tak hvor gavlene er skrådd inn i toppen. Saltak er den vanligste taktypen i Norge.

Skjæle: Forrom eller gang.

Seterbu: Setras bolighus. Har ofte rom for matlaging på en ende og oppholds/soverom på den andre, adskilt av en gang eller skjæle i midten. Ildsted er gjerne plassert i midten, for på den måten nytte det både for oppvarming og til matlaging.

Sperretak: En annen type saltak enn Åstak. Takflatene hviler på såkalte takstoler som er opplagret på langveggen.

Sval: Inntrukket endevegg eller gavlvegg. Danner en lun og tørr uteplass.

Tømmermannspanel: Stående bordkledning med over- og underliggere.

Varevindu: Innvendig enkelt avtagbart vindu for vinterbruk, hvor ny ramme monteres på vinduskarmen.

Årestue: Hustype med Åre, vanligvis ett rom med yttergang. Åre er egentlig navnet på et åpent, firkantet ildsted, vanligvis plassert midt på gulvet. Røyken slapp ut gjennom en åpning i taket, Ljoren. Eldste eksempler for Årestue i tømmer går tilbake til middelalderen.

Åstak: Bærekonstruksjon for tak hvor de bærende takåsene i sin enkleste form består av rundtømmer lagt parallelt med mønet på utvendige eller innvendige vegger av lafteverk.

8 LITTERATURHENVISNING

Aschehoug og Gyldendal 1995 *Store Norske Konversasjonsleksikon*
Kunnskapsforlaget Oslo

Bjørkan, John m fl 1999 *Forvaltnings- og skjøtselsplan for seterdalene i Budalen -juni 1999* Fylkesmannen i Sør-Trøndelag, Miljøavdelingen.

Drange, Tore m fl 1992 *Gamle trehus* Universitetsforlaget, Oslo

Eithun, Ole m fl 2001 *Seter- og markaliv* Meldal Boknemnd

Folden, Harald Egil 1998 *Trollheimen Del 2 Østlige områder*
Bygdeforlaget

Folden, Harald Egil 1999 *Trollheimen Del 3 Gjevilvassdalen og Innerdalen* Bygdeforlaget

Fossgard, Eldbjørg 1983 *Breibygder, dalbygder og fjellbygder i Sør-Trøndelag* Riksantikvaren rapport nr 11/83.

Haug, Astrid 2002 *Seterlandet* Arbeidets rett 30.01.2002.

Hedmark fylkeskommune 1994 *Hva gjør vi med seterlandskapet?*

Lehn, Ingrid m fl 1994 *Setring/beiting ved Øyungen innenfor det planlagte verneområdet* Geografisk Inst. NTNU.

Olsson, Gunilla m.fl. 1995 *Seterlandskapet i Budalen og Endalen Rapport 2 -1995* Fylkesmannen i Sør-Trøndelag.

Sømark, Johannes 1971 *Gard og grendeliv i Budalen* Globus-forlaget as
Trondheim

NOTATER:

